

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1939-1945 РОКІВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розкрито проблеми теоретико-методологічного дослідження такого суспільного явища, як духовне життя суспільства. З'ясовується дефініція об'єкта дослідження. Виявляються конкретно-історичні сюжети вивчення духовного життя. Визначаються теоретичні засади та підходи у вивченні духовної сфери життя суспільства. Окреслюється адекватне такому суб'єктивному явищу, як духовне життя, коло джерел дослідження та специфіка їх інтерпретації.

Ключові слова: духовне життя, український народ, суспільство, дефініція, теоретичні засади, методологія.

В статье раскрыты проблемы теоретико-методологического исследования такого общественного явления, как духовная жизнь общества. выясняется дефиниция объекта исследования. Выявляются теоретические основы и подходы в изучении духовной сферы общества. Очерчивается адекватный такому субъективному явлению, как духовная жизнь, круг источников исследования и специфика их интерпретации.

Ключевые слова: духовная жизнь, украинский народ, общество, дефиниция, теоретические основы, методология

Problems of theoretical and methodological investigation of such social phenomenon as spiritual life of the society come to light in the article. Definition of the object of research is exposed. Concrete and historical topics studying spiritual life are revealed here. Theoretical foundation of basic state and approaches in examining theoretical sphere of the society are determined. The adequate of such subjective phenomenon as spiritual life the range of investigation sources and specific character of their interpretation are outlined.

Key words: spiritual life, the Ukrainian nation, society, definition, theoretical basis, methodology.

Духовне життя суспільства є надзвичайно складним і багатоплановим явищем, яке і до сьогодні залишається, м'яко кажучи, нетрадиційним об'єктом історичних досліджень [1].

З гносеологічної точки зору такий підхід значно збіднює історичну науку, адже серед усіх параметрів, покликаних відобразити якісну характеристику суспільства, особливе місце належить духовності.

Так званий «бум» соціальної історії у вітчизняній історіографії доводить, що умонастрої і психологічні орієнтації людей є самостійним чинником політичного або економічного розвитку, вони впливають на особливості соціальної

поведінки і певною мірою визначають механізм прийняття рішень, у тому числі й у владних структурах. У той же час існує певний стереотип вивчення духовного життя: його ототожнюють з культурною або релігійною сферою, різноманітними проявами суспільної свідомості людей. Тому є декілька причин. По-перше, такий підхід пояснюється традицією матеріалістичної парадигми, коли матеріальний світ оцінюється як повноважна реальність, а духовний – як лише її вірне або невірне відображення. По-друге, ототожнення духовного життя з релігійним виходить з тверджень, що радянське суспільство було бездуховним, зіпсованим офіційною пропагандою і т. ін.

По-третє, вивчаючи радянське суспільство, де особливе місце мала ідеологія, а людина розглядалася переважно як об'єкт її впливу, переважна частина робіт і досі належить до категорії досліджень морально-політичного чинника, суспільної свідомості, суспільно-політичних настроїв [2]. Натомість духовне життя багатоякісне і багатоаспектне, його не можна просто «надбудувати» над матеріальним виробництвом, відмінити, заборонивши релігію, або штучно створити пропагандою і агітацією.

Отже, специфіка духовної сфери як об'єкта вивчення з її підвищеною складністю, суперечливістю, поєднанням об'єктивних і суб'єктивних елементів потребує адекватних і достатньо тонких інструментів дослідження. Саме в цій області, як цілком справедливо зауважує російська дослідниця О.С. Сенявська, у першу чергу, виникає проблема інтерпретації явищ минулого так, щоб вони, з одного боку, були зрозумілі сьогодні, а з іншого – не були перекручені сучасними поглядами і стереотипами дослідників [3].

Мета даної статті – окреслити теоретико-методологічні засади дослідження духовного життя українського народу за умов Другої світової війни.

Одним із перших методологічних завдань постає з'ясування саме дефініції об'єкта дослідження, адже до сьогодні не існує чіткого визначення такої категорії, як «духовне життя». Йде мова про співвідношення таких категорій, як «духовне життя» і «суспільна свідомість». Як цілком справедливо зауважив російський філософ В.С. Барулін, протягом тривалого часу суспільна свідомість і духовне життя суспільства або не розрізнялись взагалі, або відрізнялись дуже мало [4]. Принаймні, між цими характеристиками малася на увазі скоріш термінологічна, ніж концептуальна різниця. Між тим досвід останніх десятиріч довів, що ці поняття хоч і стосуються тої ж самої духовної реальності, але відображають різні її грані. Дійсно, нетотожність їх сутностей відчувається інтуїтивно достатньо визначено – поняття «духовне життя суспільства» не можна замінити поняттям «свідоме життя», «духовність» особистості та її «свідомість» – явно різні якості. Духовне життя людей представляється саме як їх життя, з радістю і горем, любов'ю і ненавистю, страхом і відвагою, інстинктом самозбереження і самопожертвою, свідомим і несвідомим. «Що таке є родина, держава, нація, закон, господарство, політична або соціальна реформа, революція та ін., словом, що є таке соціальне буття і як здійснюється соціальне явище – цього взагалі неможливо углядіти у видимому світі фізичного буття, це можна узнати лише через внутрішню духовну співучасть і співпереживання невидимої суспільної дійсності. У цьому полягає непереборна межа, покладена одвічному соціальному матеріалізму, усіякій

спробі біологічного або фізичного тлумачення суспільного життя. Суспільне життя за самою своєю сутністю духовне, а не матеріальне», – доводив С.Л. Франк [5]. Так, люди, які пережили війну, ділили усе своє життя на «до війни» і «після». За художнім висловом В.С. Баруліна, духовне життя можна уподібнити не фотографії, на якій в одному ракурсі, з одного боку, описується ця сторона, а голографічному відображенню, яке охоплює об'ємно, з різних боків це складне і багатоаспектне явище [6].

Отже, духовне життя суспільства – це поняття більш широке за обсягом, ніж суспільна свідомість, ідеологія, суспільна психологія. Воно є найбільш широким визначенням усіх надматеріальних форм активності людини.

Багатоякісність духовного життя суспільства вимагає багатопланового виявлення кожного його фрагменту, які й можуть стати головними сюжетами конкретно-історичного дослідження, а саме: буденної (повсякденної) свідомості, як функції безпосередньої практичної діяльності й відображення світу на рівні явищ; суспільної психології як результату безпосередніх і опосередкованих впливів суспільного життя; менталітету як основи цілісного способу буття людини; ідеології як теоретично систематизованої свідомості, яка відображає інтереси певного класу, соціальної групи, спільноти тощо.

При цьому слід враховувати, що головною особливістю виникнення, існування, функціонування радянського суспільства було те, що усе його життя без виключення, усі його етапи, складові тлумачились, оцінювались в контексті соціалістично-комуністичних сутностей і визначень, інтерпретувались у дусі становлення та розвитку комуністичної формації. В.С. Барулін визначав цей феномен як ідеолого-герменевтичну реальність [7].

У радянському суспільстві, яке за своєю сутністю довгий час було традиційним і патріархальним, людина від моменту народження до смерті була включена у могутнє поле соціальних приписів, норм та ідеалів, дотримання яких було найважливішою умовою її соціального буття. Необхідність рецепції даних ідеалів і пасивна позиція індивіда стосовно них зумовлювали величезну значимість форм духовної діяльності. У певному розумінні для радянської людини символічний світ духу був реальнішим, аніж світ повсякденного буття. Іншими словами, радянська людина фактично жила у вигаданому світі – не такому, який він був насправді, а такому, яким його малювала пануюча ідеологія. Тут, наприклад, криється розгадка того, чому селянам, які пережили кошмар колективізації, художні фільми «Свинарка і пастух», «Трактористи», «Багата наречена» не видавались знуцанням над власним буденним життям, власне убозтво не вважалась реальністю. Реальністю було якраз екранне втілення заможного життя [8].

Особливість духовного життя радянської людини потребує для її дослідження, як вже було сказано вище, адекватних методологічних засад та інструментарію. Теоретичної базою вивчення повинна стати історична антропологія – вивчення мотивів і стратегій поведінки реальних «акторів» в драмі «Історії» – людей, які є носієм духовності. При цьому мало «розставити людей по місцях у рамках якоїсь системи з точки зору їх роду занять, соціального стану і рівня прибутків, – застерігав відомий британський історик Дж. Тош. – Слід намагатися проникнути до світу їх уявлень та поглядів, побачити в них істот, що мають свої думки та почуття» [9].

Це непросте завдання. Л. Февр неодноразово застерігав проти спроб істориків проецирувати у минуле самих себе, зі своїми думками, почуттями і забобонами; такий «психологічний анахронізм» він вважав найбільш непробачливою помилкою [10]. Виявити якісну відмінність вигляду думок і почуттів людей у минулому від властивих нашому часу, віднайти детермінанти цього світосприйняття і є завданням антропологічного дослідження. І тут, за думкою багатьох сучасних істориків найбільш продуктивним видається герменевтичний підхід [11].

Герменевтика – мистецтво правильно розуміти мову іншої людини, зокрема письмовий текст, її завдання полягає в тому, щоб з'ясувати справжній зміст слів. «У історика завжди був і залишається абсолютно надійний об'єкт вивчення – текст джерела. Саме він – вищий, і за великим рахунком, єдиний критерій усіх історичних конструкцій. Скромне свідчення джерела завжди вагомніше думки навіть найбільш авторитетного історика», – доводить І. Данилевський [12]. Отже, саме герменевтичний підхід спрямований не стільки на накопичення фактичних знань, скільки на розуміння людей минулого, логіки їх вчинків.

Духовне життя людини є суб'єктивним явищем, для дослідження якого найбільш адекватною джерельною базою стають джерела особистого походження – спомини, щоденники, свідчення, листи, матеріали «усної історії», які дають нам можливість побачити події очима безпосередніх їх учасників. Інтерпретація цих подій через власний досвід, особисте світосприйняття, переживання, почуття і дає можливість відтворити дух епохи, періоду. Зрозуміло, що це не виключає використання можливостей інших джерел: офіційних документів, матеріалів статистики, засобів масової інформації. Але, їх прочитання відбувається вже під іншим кутом зору. Так, наприклад, преса військового часу, як радянська, так і окупаційна, є цікавою для нас не стільки як джерело, яке фіксує події об'єктивної реальності, а як засіб впливу на масову свідомість, вигідну на даний момент владі. З іншого боку, джерела особистого походження, наприклад, спомини, дають можливість оцінити

ефективність цього впливу на людей. Прикладом може бути реакція населення окупованого Києва на газети, описана свідком тих подій Д. Гуменною: «... Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно і розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання очих усіх нема, а все майже те саме, що від кожного почуєш...» [13].

Безперечно цікавими для дослідження духовного життя населення є матеріали партійних органів, спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ, які здійснювали контроль за настроями населення. У відомій дослідниці повсякденного життя сталінської Росії Ш. Фіцпатрік в монографії «Повсякденний сталінізм» [14], є розділ під назвою «Розмови і ті, хто їх слухав». «Радянська влада побоювалась дозволяти громадянам безконтрольно висловлювати на людях свою думку по важливих державних питаннях, – пише авторка. – У той же час їй надзвичайно хотілось знати, що думає народ» [15]. Під час війни настрої населення, особливо на окупованих територіях, для радянської влади мали значення не просто заради інтересу. Від ступеня лояльності до неї залежав результат війни. Тому спеціальні інформаційні зведення відділів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, доповідні записки інспекторів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, донесення органів внутрішніх справ, розвідувальні дані партизанських загонів надають цінну інформацію для дослідження духовного життя населення. При цьому, окрім суто фактичного матеріалу, сама мова, стиль, «дух» цих документів дає можливість побачити картину світу їх авторів – представників системи.

Зрозуміло, що партійним працівникам, представникам спецорганів важко було дізнатися, про що люди думали насправді, а нам зробити це ще важче. Але, існує ще одне джерело, в якому внаслідок його анонімності думки висловлювались набагато щиріше. Мова йде про анекдоти, плітки, частівки – в яких живуть, за думкою відомого дослідника радянського фольклору Ю.Б. Борева, перероблені творчим уявленням соціальні реалії, перетворені у факти духу, хоч і відмінні від історичних фактів, але зберігають їх сутність [16].

Отже, герменевтичний підхід є, на наш погляд, найоптимальнішим у реконструкції такого суб'єктивного явища, як духовне життя українського народу під час Другої світової війни.

Підсумовуючи, слід чітко зазначити, що диференціація суспільства, особливо радянського на матеріальний і духовний світи, не має «жорсткого» характеру, не передбачає розчленування його на дві половинки, кожній з яких притаманні тільки свої компоненти. Така диференціація – це диференціація своєрідних ракурсів, кутів зору, з позиції яких розкривається цілісність суспільного організму. Тому, окреслюючи сюжети, які можуть стати предметом конкретно-історичного вивчення

духовного життя українського народу під час Другої світової війни, слід враховувати усі об'єктивні й суб'єктивні детермінанти впливу. Цього вимагають принципи розуміння історії як

процесу, еволюційного розвитку з його взаємозв'язками та взаємовпливами між різноманітними подіями та у різних часових проміжках.

ЛІТЕРАТУРА

1. У сучасній вітчизняній історичній науці духовні аспекти життя нашого народу представлені ліченими розвідками, наприклад: Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 5. – С. 61-67; Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-30-х рр. – К., 2000.
2. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). – К., 2007; Рибчинко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941-1943 рр. // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 251-265; Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941-липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999 та ін.
3. Сенявская Е.С. Историко-психологические аспекты изучения Великой Отечественной войны и патриотические традиции России // Россия в ХХ веке / Ин-т российской истории. – М., 1994. – С. 342.
4. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник. – Изд. 2-е. – М., 2000 // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bar/09.php; Див. також: Каган М.С. О духовном (Опыт категориального анализа) // Вопросы философии. – 1985. – № 9. – С. 91-102.
5. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992. – С. 66.
6. Барулин В.С. Социальная философия // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bar/09.php.
7. Барулин В.С. Российский человек в ХХ в. Потери и обретение себя. – СПб., 2000. – С. 42-43.
8. Барулин В.С. Социальная философия // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bar/09.php.
9. Тош. Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С. 296.
10. Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 104.
11. Реент О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців: Доп. та повідомл., м. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 2: ХХ ст. – С. 15-16; Сенявская Е.С. Указ. соч. – С. 342.
12. Данилевский И. Долгая дорога к гуманитарному полюсу // Родина. – 2008. – № 4 // http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=2559&n=126.
13. Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941-1943): Роман-хроніка. – К., 2001. – С. 135.
14. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – С. 197-227.
15. Там само. – С. 197.
16. Боров Ю.Б. Сталиниада. – М., 2003. – С. 7.

Рецензенти: д.філос.н., проф. В.Л. Гавеля;
д.і.н., проф. П.В. Добров.

© Грідіна Ірина Миколаївна, 2009

Надійшла до редколегії 28.05.2009 р.